

ERASMUS

URÓPA TÖRTÉNETÉNEK kétségkívül legérdekesebb korszaka
Ea renaissance: soha ennyi jelentős és eredeti figura nem
mozgott sem addig, sem azóta a história színpadán. E szerep-
lőknek mindegyike hálás téma a történetíró számára, hisz
vallás- és országalapítóktól, vértanúkról és hősookról, felfedezőkről és
úttörőkről írni szép és nagy feladat volt mindenkor. A sok vérbő és
markáns egyéniség között mégis akad egy halvány és problematikus
alak, akit az európai történetírás megérteni nem tudott, elejteni azon-
ban még sem akart: Rotterdami Erasmus. Columbus emlékét őrzi
Amerika, Lutherét a lutheránus egyház, Loyoláét a jezsuitarend,
Leonardo da Vincit műalkotásai, Zwingliét vagy Giordano Brúnóét
vértanúságuk; az „álnok és kétszínű“ Erasmus után nem maradt
semmi kézzelfogható, amibe a köztudat kapaszkodhassék, hogy emlé-
két történeti elevenségében megtarthassa és tovább adhassa. Művei
— talán az egy Laus Stultitiae-t kivéve — elvesztették művészi aktuali-
tásukat, élete pedig olyan feszélyező halmaza az emberi jó- és rossz-
tulajdonságoknak, mellyel közösséget eddigelé az érdekelt felek egyike
sem volt hajlandó vállalni: sem a katolicizmus,¹ sem általában a
protestantizmus,² sem a baptisták, sem az unitáriusok.² Az utókor
álláspontját legvilágosabban talán az a tény jelzi, hogy Erasmus művei-
nek legújabb — s egyben egyetlen — kritikai kiadása, a Le Clerc-féle,
1703-ból való.⁴

Kortársaink legtöbbje számára Erasmus valóban nem jelent
többet, mint az a néhány csodálatos Holbein-portré, mely Basel,
Párizs vagy New-York képtáraiban őrzi a „humanisták fejedelmének“
emlékét. Holbein művészetének természetéből következik, hogy az
általa látott Erasmus valóban az igazi, az élő, a lélektanilag reális
Erasmus, nem úgy, mint Düreré, aki — jellemző módon — nem
tudott közelférközni ehhez az értelmes, fölényes és hideg aszkéta-
archoz. Ez az arc jobban megigézte és többször megihlette Holbein

¹ J. Kerker: Erasmus und sein theologischer Standpunkt (Theol. Quartal-
schrift, 1859, 531. l.).

² Lásd: G. Ritter: Luther, Gestalt und Symbol, München, 1925, 67. és 138. l.

³ Az Erasmus-féle „tolerancia a közömbösség szörnyű mérgével akarta kiirtani
a vallásos telkekből a hitet“ (Iván László: Dávid Ferenc arca a szellemtudományi
lélektan tükrében, Cluj-Kolozsvár, 1935, 8. l.).

⁴ Opera omnia Des. Erasmi Roterodami. Ed. J. Clericus, Lugd. Batav.
1703—1706.

esetjét, mint VIII. Henriké, pedig a nagyobb anyagi hasznot nyilván az utóbbi téma jelentette. Kell valami végzetes félreértésnek lennie az utókor és a történetírás ítéletében, ha ennyire eltér a kortárs realista portréfestő háromszorosan hitelt érdemlő emberlátásától. Holbein kétségkívül olyannak látta Erasmust, amilyen volt, de ki tudja, hogy a többiek milyennek akarták látni? Mert a történetírásnak eredendő veszélye, hogy a tévedéseket éppoly jól tudja konzerválni, mint az igazságokat s a kortársak balítéleteit könnyűszerrel menti át az utókor téves köztudatába.

A „humanisták fejedelmének“ élete fejedelminek—különösen kezdetben — nem igen nevezhető. Törvénytelen származás árnyéka borul erre az életre, melynek kezdetéről ma sem tudjuk, hogy 1466-ból vagy 1469-ből ered-e.¹ Két németalföldi kisváros, Rotterdam és Gouda, voltak a milieu, ahol Erasmus gyermekkorát leélte. Szinte a sors kényszerítette rá, hogy „nevet szerezzen magának“, hisz ezt apjától nem kaphatott és el sem fogadhatott. Másokat vezethettek esztétikai szempontok abban, hogy törvényes családi nevüket Krebs-ről a jóhangzású Cusanus-ra, Gruen-ről Grynaeus-ra, vagy Juhászról Melius-ra változtassák, — Erasmusnak azonban nem volt családja. Nem volt sem ifjúkorában, sem soha később. A nagyemberek biográfiáiban oly gyakran előforduló „lelketlen és önző gyámok“ hallani sem akartak egyetemről, ami pedig Erasmusnak ezidőben legfőbb vágya volt. Körülbelül húszéves lehetett, amikor fogadalmat tett az Ágostonrendben (1488-ban). Hogy a szerzetesi pálya nem volt neki való, az egészen kétségtelen; nem mintha világi hívságok túlságosan érdekelték volna, hanem mert szellemi érdeklődése volt túl szabados és kritikai. Csakhamar módot is talál rá, hogy elhagyja a kolostor falait s a cambrai-i püspök titkára lesz. A nagyhatalmú püspök árnyékában nagy karriert futhatott volna be, ha a kolostort ezért hagyta volna el. De ilyen természetű világi ambíciói nem voltak. Ellenben rövidesen lerázza magáról a titkári teendőket, melyek a komoly munkától minden idejét elrabolták s csakhamar Párizsba kerül, hogy az akkori világnak e leghíresebb egyetemén doktori címet próbáljon szerezni. A párizsi egyetem a késői skolasztika főfészke volt, de Erasmus — aki különben sem volt nagyon filozofikus lélek — valami mást, valami újat keresett s egészen ritka hivatás-ösztönnel ment tovább folyton az új után. Abban a húzódozásban és orrfintorításban, mellyel a párizsi College Montaigu piszkos és antihigicnikus folyosóin lézeng, van valami, ami túlmutat a pusztá és önző kényelemszereteten vagy a sokat emlegetett epikureizmuson: valami akkor, sőt még sokáig azután is, egészen korszerűtlen civilizatórikus tisztaság- és rendszeretet, ami valamiképp a kulturális tisztaságváagnak a velejárója s ami csak napjainkban lett — ahol ugyan lett — szélesebb tömegek eleven szükségletévé.

Erasmus azután a fiatal Mountjoy lord tanítójaként Párizsból Angliába kerül s ezzel kezdetét veszi vándorlása, mely tart haláláig. Anglia, Franciaország, Hollandia, Belgium, Németország, Svájc és Itália az állandó állomások. Az új összeköttetések, barátok, párt-

¹ J. Huizinga: Erasmus, Basel, 1936 ír. 1.

fogók, siker és hírnév csak melléktermékek ezen az úton: az igazi cél mindig néhány régi kódex, vagy egy-egy kiváló nyomdász. A könyvnyomtatás éppoly végtelen távlatot nyitott a jövőbe, mint amilyent nyitottak a múltból az antikvitás és az Egyház klasszikusai s Erasmus ennek a két távlatnak a megszállottja volt. Ő valóban hitte, hogy „kezdetben vala az Ige“, a „logosz“ s filo-logus volt a szónak legtisztább értelmében. Számára a szó s annak értelme valóban isteni eredetűnek látszott s ez értelem tiszta megőrzése ebben a perspektívában több mint pusztán konzervativizmus vagy maradi alexandrinizmus. Ez a vérszegénynek látszó filológia az első bátor kulturális szembenézés a könyvnyomtatás forradalmi tényével. Mert az írott középkori könyv, a kódex, sokáig és kevés példányban készült s ezért csak kevesek és ritkán olvashatták; a kiválasztottak művelődése alaposabb ugyan, de könnyebb is, mert szűkebbkörű. Az újkor kódexe, a nyomtatott könyv elevenebb észjárást, gyorsabb művelődési ütemet és kétségkívül nagyobb intelligenciát és lelki kapacitást követel. S a humanistáknak, a modern könyvkultúra ez első képviselőinek javarésze nem tudott megfelelni ezeknek a súlyosabb követelményeknek: gyorsan írták ugyan ódáikat és töméntelen levelüket, de észjárásuk nem vált gyorsabbá és fogékonyságuk átfogóbbá. A középkori szerzetes szívesebben tanul meg tíz régi művet, mintsem egy újat megír; az újkori humanisták szívesebben írnak tíz újat, semhogy egy régit megtanuljanak. A humanista könyvkultúrának ez a végzettség válható hajlama a könnyen-írásra egészen napjainkig érezteti áldatlan hatását. De hogy akkor, az újkor kezdetén, nem vált végzettsé, az elsősorban Rotterdami Erasmus érdeme. Vüágtörténeti szempontból egészen huszadrangú kérdés, hogy a „középuton-j írás“ nem mindig a legmagasabb morális magatartás. Ezzel szemben kétségtelen, hogy ha nincs Erasmus, akiben a középkori és újkori magatartás, az intuitív és receptív intelligencia, az alkotó és kritikai génusz, az írói és kiadói tehetség oly csodálatosan egyesül, akkor a XX. század legmagasabb irodalmi műfaja ma a napilap lenne s a szórakoztató regény jelentené minden tudomány tetejét. Hogy az a mohóság, mellyel a humanisták a nyomdákra vetették magukat, nem ásta alá végzetesen az írott betű tekintélyét, az javarésztben „a humanisták fejedelmének“ köszönhető, aki a maga tekintélyével támogatta és óvta meg az írott szó szentségét.

Mert Erasmus tekintélye valóban páratlan volt. Szinte megható, mert ma már elképzelhetetlen az az igyekezet, mellyel minden rendű és rangú tudósok, teológusok, filozófusok, poéták, filológusok vagy uralkodók és politikusok töreksenek legalább egyszer levelet váltani vele, mert Erasmus egy levele a magasabbrendű műveltségnek a jele.¹ Ma a rajongásnak ezt a fokát és hatósugarát csak divatnak, kultúrhisztériának tudnánk elképzelni. Akkoriban azonban egészen komoly és reális alapja volt: az a felülmúlhatatlan elegancia, mellyel Erasmus latinul beszélt és írt. Már kora ifjúságában úgy inti egyik gyámja, hogy „ha még egyszer üyen elegánsan írsz, mellékelj egy komment-

¹ Thienemann T.: Mohács és Erasmus, Pécs, 1935. (Minerva-könyvtár 2.)

tárt is leveledhez“. Az intelem persze hatástalan maradt; ellenben többi leveleinek a címzettjei egyre jobban elsajátították a klasszikus latinságot, hogy kommentár nélkül megérthessék Erasmust s hogy válaszuk stílusa se legyen túlságosan esetlen. Később aztán sokan ellene fordultak „vérszegény kultúrvallásosságának“, de — előbb mindenesetre eltanulták a stílusát. Ez a stílus csak részben volt született művészi fogékonyságnak a következménye, tökéletessé a klasszikusok páratlan alaposágú tanulmányozásán csiszolódott. Ha meggondoljuk, hogy Erasmus nyughatatlan élete folyamán soha egy-két esztendőnél tovább sehol sem tartózkodott, és számításba vesszük, hogy akkoriban egy párizs—bázeli út legalább egy hónapi szekerezést jelentett, nem szólva arról, hogy mit jelentett a La Manche-on átkelni j egyszerűen megfoghatatlan, hogy Erasmus miképpen volt képes kritikai szövegkiadásainak óriási tömegét komoly filológiai gonddal sajtó alá adni. Mert fordította vagy kiadta Aesopust, Algerust, Ambrosiust, Aristotelest, Amobiust, Athanasiust, Augustinust, Ausoniust, Basiliust, Catót, Cicerót, Curtius Rufust, Cyrianust, Demostenest, Eucheriust, Euripidest, Galenust, Gazát, Gregorius Naziensust, Hieronymust, Hilariust, a Históriáé Augustae scriptorest, Horatiust, Irenaeust, Isokratest, Joannes Chrysostomust, Josephus Flaviust, Lactantiust, Libaniust, Liviust, Lucianust — egészen Xenophonig és Zasiusig.¹ Ha soha egyetlen levelet nem írt volna és semmi eredetit nem alkot ez a kiadói tevékenység, akkor is teljességgel felfoghatatlan marad. Mert ezeket a szerzőket először el kellett olvasni, aztán le kellett fordítani, a szöveget helyre kellett állítani, kritikailag egybe kellett vetni, legtöbbször le kellett másolni, aztán magyarázatokat kellett hozzá írni s végül felügyelni kellett a nyomdára. Ha mindez készen volt, következett — a második, javított kiadás. Mert Erasmus minden műve még életében legalább tíz kiadást ért meg. De a legtöbb meghaladta ezt a számot... Teljességgel fölösleges tehát arról vitázni, hogy az erasmusi életforma követésreméltó eszmény-e: úgysem tudja senki utána csinálni.

Akinek az élete a könyvekkel ennyire egybeforrott, annak előbb-utóbb el kellett érkeznie a Könyvek könyvéhez: Erasmus 1516-ban lefordította az Újszövetséget. Bibliafordítása életében 69 kiadásban jelent meg, 1536 után pedig még 225-ször. Bár e fordítást Erasmus élete főművének tartotta, meglátszik rajta, hogy nem született teológus műve: dogmatikai készültsége elmarad mind a Vulgata, mind pedig a Luther-féle fordítás mögött. Erasmus e fordítással kétségkívül olyan területre lépett, ahol tehetségét meghaladó feladatok tornyosultak eléje. Vallási küzdelmek vésszes előhangulata szállta meg már ekkor a lelkeket, s mire észrevette — mert észrevette —, hogy mit tett, már lehetetlen volt visszalépnie. A vallás fenségjogát sértette meg, ha talán akaratlanul is, a tudomány kedvéért, a teológiáét a filológiáért s ezért lakolnia kellett. Lehet, hogy pusztán irodalmi tekintélye is belesodorta volna a vallási küzdelmekbe, de teológiai vállalkozása után feltétlenül színt kellett vallania. És ez az oka annak, hogy az utókor annyi megbélyegző ítélete nem teljesen igazságtalan

¹ Bibliotheca Erasmiana. 2^a série. Gand, 1893.

vele szemben: mert Erasmus szerepe teológiai szempontból valóban nem nevezhető dicsőnek. „Nincs mindenkinek elegendő ereje a mártíromságra“ — írja 1521-ben;¹ de maga is jól tudja, hogy a „vera theologia“ hívének vállalnia kellene a martiriumot is. Amint vállalta nagy barátja, Morus Tamás vagy Zwingli és Oecolampadius is. Viselkedésében mégis van valami gondolkodásra készítő, valami meghökkentő, amit sem a kortárs, sem a későbbi kritikusok nem vettek eléggé figyelembe: hogy t. i. Erasmus nem gyávaságból vagy határozatlanságból cselekedett, mikor a küzdő felek egyikének a pártjára sem állt. — „Mindig egyedül akartam lenni és semmit nem gyűlölök jobban, mint a felesküdt pártoskodókat“ — írja egy helyet s hogy ez másvalami, mint egyszerű önzés, az abból is kitűnik, hogy saját maga számára sem akart túlzó híveket: nem szerette, ha hívei „erazmisták“-nak nevezték magukat és a „Ciceronianus“-ban szembe fordult azokkal, akik saját elveit vitték túlzásba. A „Tragoediának“ — így nevezte küzdelmeit — mindvégig szemlélője akart maradni s ezt Luthernek nyíltan meg is írta. „Jól van Erasmus, a nevedet sem fogom többé említeni“ — válaszolta Luther gúnyosan. De Erasmus ennek ellenére szerette, féltette és óvta Luthert, éppúgy mint Huttent is.

Magatartásának e talányos és sokszor félreismert pontján van Erasmus megértésének a kulcsa. Az apokalyptikus fantáziájú Albert Dürer írja naplójában:² „Oh Erasmus Roterodamus, hol maradsz? Halld meg, Krisztus lovagja, szállj síkra Krisztus Urunk mellett, véd meg az igazságot, nyerd el a mártírok koronáját...“. De Dürer nem ismerte Erasmust: nem véletlen, hogy Erasmus az Újszövetségből mindent lefordított, csak éppen — az Apokalypsiszt nem.³ Mert lényében minden érzés és lelkesedés a hideg értelem megfontolásaivá alakult át és csak ezeken keresztül juthatott szóhoz; a mérlegelő, okoskodó, megfontoló lelkek előtt pedig zárva marad a misztika élményterülete. De ez nem Erasmus egyéni hibája, hanem egyetemes emberi gyarlóság: aki kiváló egy téren, az szükségképpen gyarló másutt. A XVI. századi ember nem tudta még, amit a modern pszichológia már megállapított, hogy pártatlanság, szabad mérlegelés, nyugodt szemlélődés, intellektuális tisztaság, racionális rendszeret és higgadt kritika olyan lelki tulajdonságok, melyeknek foglalatja elegendő és szükséges egy tipikus emberi életforma hivatásszerű betöltéséhez: a vüág dolgainak tudományos megértéséhez. Erasmus sem több, sem kevesebb nem volt, mint az európai szellemtörténet egyik legkiválóbb tudósa. Hogy több nem volt, azért vádolhatja, aki akarja; de hogy kevesebb nem volt, azért vádolóit kell vádolnunk. Nem azt jelenti ez, hogy az igazi tudósnak hitetlennek kell lennie: Erasmus éppúgy nem volt hitetlen, ahogy Luther sem volt műveletlen és tudatlan. De tudjuk, hogy maga Luther is Erasmus bibliafordítását használta fel, hisz elképzelhetetlen, hogy halandó ember egymaga elvégezhette volna azt, amit ők ketten

¹ Allen, *Opus Epistolarum Des. Erasmi, Oxonii*, IV. tom. 541.1. To R. Pace.

² V. ö. Huizinga i. m. 179. 1.

³ Nem kevésbé jellemző rá, hogy az Egyház szentjei közül éppen a tudós Hieronymust és a manicheusok túlzásai ellen küzdő Augustinust tisztelte legjobban.

elvégeztek. Erasmus jól ismerte saját tehetségének és a tudomány illetékességének a határait és éppen az lett volna a katasztrofális, ha a tudomány racionális fegyvereivel betör a vallás szupraracionális területére és lerombol értékeket, melyeket újakkal pótolni azután nem tudott volna.

E lélektani helyzet félreismerése az oka, hogy Erasmus alakját ma sem látjuk történethű elevenségében: őt, aki tudományos hivatásának legmélyebb öntudatában tartózkodott minden pártállástól, hol önmagának, hol amannak a pártnak a perspektívájába állítják háttérnek. Kiáltó példája ennek Stefan Zweig, aki — mintha nem is telt el volna közben négyszáz esztendő — egyenesen a Luther alakjába anticipált német nemzeti szocializmus ellenlábásává avatja Erasmust s szenvedéseiben a XX. századi emigráncsors üldöztetéseit érezteti a tőle megszokott művészi elhithető erővel.¹ Nem veszi észre, hogy a humanizmus és a reformáció e két nagy képviselője nem volt, mert nem lehetett egymásnak ellenfele s hogy a tudomány történetében triumfusok éppúgy nem fordulhatnak elő, mint ahogy a tragédia is egy egészen más értékterület megjelenési formája. Éppígy téves beállítású az a felfogás, mely szerint — a reformáció és ellenreformáció küzdelmét a germán és román szellem küzdelmének fogván fel — „Erasmus Luther vállalkozását a német tudomány sikerének tartotta, amihez maga nyújtott segédkezet, hogy elsőbbséget vívhasson ki a román népek szellemi életével szemben.“³ E témáról Erasmus 1528-ban ellenkezőleg, igen egyénien nyilatkozik: „Bárhol uralkodik a lutheranizmus, ott a műveltség pusztul“.³ Népek és világnézetek korszerű és súlyos vitájában ő mindig a korszerűtlen és súlytalannak látszó szemlélődés álláspontjára helyezkedett és onnan ítélte meg a vitát, ahonnan tudós léteire egyedül megítélhette: a „bonae litterae“, a művelődés szempontjából. Nem egyetlen, nem is a legmagasabb szempont, de — többek között — ez is jogosult, ő erre született s aki mást akar látni benne, önmagát — és olvasóit — csapja be.

Erasmus művészi tulajdonságai is tudományos alaptermészetéből következnek. A „Balgaságnak dicséreté“-t, e Lukianos, Rabelais és Voltaire szellemével vetélkedő műalkotást, csak vérbeli tudós írhatta. Csak az láthatta az embernek minden életmegnyilvánulását a balgaság és hazugság jegyében, aki maga mindent észszerűen látott s az igazság fanatikusa volt. Utolérhetetlen éleselméjűséggel a balgaság isten-asszonyának szájába adja mondanivalóit s ez az oratio recta — tudós félénkséggel és rosszmájúsággal — elhárítja az író felelősségét. Ha nem volna balgaság és önámítás, a buták és rútak számára lehetetlen lenne az élet, mert nem tudnák önmagukat elviselni. Minden emberi hírnév mögött ott leskelődik a butaság egyik vagy másik formája. De mindennek teteje a háború, amely „minden dicséretes tettek színtere és forrása“. „És mégis mi lehet nagyobb balgaság, mint olyan küzdelemben keveredni, amiből mind a két félnek több kára, mint haszna

¹ Stefan Zweig: Triumph und Tragik des Erasmus von Rotterdam, Wien, 1934.

² Kalkoff, Paul: Erasmus, Luther und Friedrich der Weise, Leipzig, 1919. 109. 1. (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte Nr. 132.)

³ Allen, Op. Ep. VII. 366. 1. To W. Pirckheimer.

lehet? Mert az elesettek nem jönnek számításba ... Aztán amikor mindkét félnek fegyveres csapatai csatarendbe állanak és elhangzik a harci kürtök rivallgása, mondjátok meg, kérlek, mit használnak akkor a tudósok, akik a sok munkától kimerülve gyenge és hideg vérük mellett alig szuszognak? Tudatlan és nyerserejű emberekre van ekkor szükség, akikben minél több a bátorság és minél kevesebb az okosság ... Demosthenes... éppoly gyáva katona volt, mint amilyen kitűnő szónok... Az élősdiek, kerítők, rablók, orgyilkosok, parasztok, hájfej úek, eladósodottak s efféle söpredék visz véghez kiváló tetteket és nem a lámpaszagú tudósok.“ Általában — úgymond balgaság isten-asszony — a tudás és bölcsesség mindig csak bajt okoz. Nem azért szeretetreméltó-e minden gyermek és a legtöbb nő, mert nincs ellátva az okosság kellemetlen adományával, mely oly sok férfit mogorvává és kiállhatatlanná tesz? „Mert ki nem futna és borzadna el az ilyen embertől, mint valami szörnyeteg kísértettől..., akiben nincs semmi szenvedély s akit akár a szeretet, akár a szánakozás éppoly kevéssé indít meg, mintha „durva kő és marpesusi márvány. volna; aki mindent észrevesz, aki semmiben sem téved, hanem mint valami Lynceus mindent szemügyre vesz; aki mindent a lehető legpontosabban megfontol és semmit el nem néz..., aki barátságra nem vágyik, mert ő sem barátja senkinek; aki magukat az isteneket sem fél kigúnyolni s végül, aki megvet és kigúnyol mindent, ami csak ezen a földön végbemegy...¹

Az Encomium e helyén mintha lehullana egy pillanatra a Stultitia álarca, mintha feltűnnék mögötte Erasmus szomorúan fölényes mosolya, képe a tudatlanok nagy tömegében magáramaradó bölcsnek, aki rezignált megadással hordozza az „okosnak születni.. szomorú terhét: az irónia rezignációvá lesz, a szatíra önvallomássá. Mennyivel könnyebb dolga volt azoknak, akik kevésbé láttak tisztán, akik a dolgoknak csak egyik oldalát látták; mennyivel lelkesebben törhettek előre és mennyivel kevesebb gond terhelte vállukat. A gondolatokért tettekkel kell megfizetni, mégpedig aránytalanul, mert a tetteknek jóval nagyobb a forgalmi értéke. Erasmus tisztánlátása kitűnik azokból a válaszokból, melyeket néha egészen komoly politikai kérdésekre adott: kivétel nélkül helyesen látta előre az események bekövetkezését s tanácsa mindig hasznos és találó. Nekünk, magyaroknak, különösen érdekes a török veszedelemmel szemben elfoglalt álláspontja. Luther — tudjuk — úgy nyilatkozott, hogy ha „a török valóban Isten csapása, akkor el kell viselnünk e reánk küldött veszedelmet... Ez az állásfoglalása pontosan egybevág a „De servo arbitrio“-ról, az akarat kötöttségéről vallott teológiai nézetével. Erasmus azonban nem hiába volt a „liberum arbitrium“ híve: mihelyt a török megjelent a Dunánál, szinte kétségbeesve — már amennyire erre egyáltalán képes volt — mozgatótt meg minden követ, hogy a közelgő veszedelemre felhívja Európa nagy népeinek a figyelmét. Mert Erasmus nem volt nyugat-európai típus, ő egyszerűen európai volt, az egész corpus Christianum fájt neki, akármilyen messze keleten támadták is meg azt. Nem utolsósorban azért, mert minden barbárságnak született és esküdt

¹ Szabó András fordítása. (Erasmus: A balgaság dicsérete, Budapest, 1922.)

ellensége volt, akár a latin stílusban, akár könnyű társadalmi illem-
szokásokban, akár veszélyes fegyvercsörgetésben jelentkezett is az.

Tudnunk kell, hogy Erasmust Közép-Európa-hoz s benne Magyarországhoz igen erős szálak fűzték, amit a nyugateurópai történétírók — még az egyébként oly alapos Huizingát sem véve ki — nem méltatnak kellő figyelemre. Thienemann Tivadar volt az első, aki úttörő tanulmányában e kapcsolat lényeges elemeit módszeresen felfedte. A XVI. század első felében élt Közép-Európában egypár ember, akiket Erasmussal való kapcsolatuk szinte külön körnek tüntet fel: Fiso Jakab, Caspar Ursinus Velius, Kassai Antoninus János, Henckel János, Mária királyné udvari papja, Brodarics István pécsi püspök, Maximilianus Transylvanus, Verancsics Antal, Thurzó János boroszlói és Thurzó Szaniszló olmützi püspök, valamint öccsük, Thurzó Elek királyi kincstárnok és nem utolsósorban a legnagyobb magyar humanista, Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek és maga Mária királyné. Szinte külön történeti típust képvisel e csoport: az erdélyi szász Piso Jakabtól kezdve a titokzatos „lengyel“ Johannes a Lasco-ig vagy a még titokzatosabb kassai iskolamesterig, Wemer Györgyig, mindmennyi kiművelt és mozgékony kultúrdiplomata, akik keresztül-kasul járnak egész Európát Brüsszeltől Brassóig, Rómától Krakkóig. Ez a kis kör, melynek tagjairól nem mindig lehet megállapítani, hogy magyarok, lengyelek vagy csehek-e, nem a legnagyobb neveket képviseli Erasmus levelező barátai között. De — talán éppen ezért — ha nézzük ezeket a leveleket, fel kell tűnnie annak a bizalmas, közvetlen hangnak, melyet a nagy humanista mintha csak éppen ennek a körnek a tagjaival szemben ütne meg; különösen élete vége felé, mikor többi barátai „annyira megszűntek barátai lenni, hogy egyben embernek lenni is megszűntek“. E bizalmas viszony az oka, hogy Erasmus annyira együtt érez Magyarországgal, annyira fájlalja és oly gyakran emlegeti II. Lajos szerencsétlen halálát és — ellentétben Huizinga állításai-
val — annyira komolyan száll síkra a „bellum Turcis inferendum“ érdekében, mintha maga is itt élne a Dunamedencében. Sőt a vallásháborúknak egyik legnagyobb veszedelmét is éppen abban látja, hogy a kereszténység erejét megosztják és csak a közös ellenségnek, a töröknek vannak hasznára.

Közép-Európa mint szellemi táj, egészen közeli, feltűnő rokonságban van Erasmus lelkivilágával.¹ Éppúgy „közép“ Kelet és Nyugat, Észak és Dél, germánság és szlávtság között, mint ahogy az erasmusi életbölcselem is az ellentétek kibékítésében, a túlzások elkerülésében áll. Ez az első pillantásra túl kószának látszó analógia történeti és irodalomtörténeti adatokkal bőségesen igazolható: egyrészt mint tolerancia és pacifizmus, másrészt mint latinitás és klasszika. Vagy történetfilozófiai szempontból legtöbbet mondó szóval: mint humanizmus. A humanizmus elsősorban tudománytörténeti műszó. De túl ezen, mint általában lehetséges történeti életforma is, egyike leglényegesebb fogalmainknak. A filológia még adós a „humanitás“

¹ Ez affinitás ma is élő tradicionális nyomait fedezi fel Cs. Szabó László kitűnő esszejében: Kárpát kebelében, Apollo, IV. 1936. E folyóirat egyébként is gazdag anyagot tartalmaz a humanizmus magyar és középeurópai történetét illetően.

szónak a jelentéstörténetével,¹ pedig benne nyilván az emberiség mindenkori öneszmélése tükröződnék: hogy t. i. mikor mit tartott az ember valóban „emberinek“, olyan tulajdonságnak, mely döntően elkülönbözteti őt a világ összes többi dolgaitól. Erasmus felfogását úgy lehetne legegyszerűbben jellemeznünk, hogy szerinte sokan élnek e földön, de „emberek“ aránylag igen kevesen. Nála „humánus“ nem a „menschliches-allzumenschliches“-t jelenti, nem az emberi természetet általában, hanem „olyan magatartást, mely az emberi természethez méltó“: az ember nem születik, hanem lesz; embernek lenni értékállapot. S ha Közép-Európa történetének bármely szakaszát tekintjük, látni fogjuk, hogy itt emberi életet mindig csak az erasmusi „mutua benevolentia“ alapján lehetett élni. S talán nem sovinizmus annak megállapítása, hogy e ritka és rövid periódusok között éppen a „pax hungarica“-val jellemezhetőek a legszebbek. Ez ismét szoros összefüggésben van a latinitás gondolatával, azéval a latinitáséval, amiért éppen Erasmus küzdött egész életén át. A magyar léleknek Frohászka Lajos által találóan jellemzett „finitisztikus“ hajlandósága pozitív oldalról éppen a latin mértéktartással való közeli rokonságot jelenti, még pedig sokkal szorosabb affinitást akár a germánágénál, akár a szlávágénál. S a magyarság nehéz órái mindig akkor következtek, az erasmusi tranquillitas mindig akkor szűnt meg, mikor nyugati mintára szakadás következett be a tipikusan középeurópai mérték- és egyensúlytartás helyett. Ebből következik az is, hogy a magyarság történeti hivatást csak akkor tölthetett be, ha egyúttal „középeurópai“ kultúrhivatását is teljesíteni tudta. A megnyugtató megoldás nem az egymással szembenálló Ferdinánd és Zápolya, hanem a humanista Corvinus volt.

Erasmus alakjáról a humanizmus teljes történetfilozófiai jelentősége leolvasható. Nem hiába választotta szimbólumul Terminust, a határok kétfelé néző védőjét: a humanizmus sajátos megjelenési helyei mindig a kétarcú, átmeneti korszakok. Csak egy pillantást kell vetnünk arra a szaggatott kulturális fejlődésvonalra, mely Erasmus szellemi rokonait egymással összeköti: a racionalista Sokrates, aki előre megformulázza mindazt, amit a latinok Hellásztól örökölni fognak; Cicero, Seneca, Epictetus, Marcus Aurelius, Boethius, akik átveszik az örökséget és a pogány Rómában anticipálják a kereszténység Rómáját; maga Erasmus, aki hidat ver a középkor és az újkor közé; végül Goethe és Wilhelm Humboldt, akiknek sikerül kibékíteniük egy újabb humanizmusban a klasszikát és romantikát. Átmeneti korok átmeneti emberei, akik fölött néha évszázadokra eljár az idő, hogy a kritikus pillanatokban ismét felbukkanjanak, hogy óvják a régi és mutassák az új utat. Ez a soha nem divatos, de éppen ezért soha nem divatjamúlt humanista láncolat „mérték“ abban az értelemben is, hogy a történeti folyamat magas- és mélyhullámainak közepette az egyetlen szilárd irányvonal, melyen fejlődés és dekadencia egyáltalán lemérhető: alapja a virágzó és eszménye a hanyatló koroknak. De ő maga nem virágzás és nem hanyatlás, nem „Blütezeit“ és nem alexandrinizmus, hanem állandóság és folytonosság: tradíció.

¹ Lásd: Pfeifer, Rudolf: Humanitás Erasmiana, Leipzig, 1931.

Azóta hogy Erasmus 1536-ban Bázelen meghalt, épp négyszáz esztendő telt el felette. Hogy alakja ma valóban aktuális, az annyit jelent, hogy Európát ismét korszakos váltóláz gyötri: Nyugat állítólag pusztul és Kelet emelkedik. A humanizmus sajátos lelőhelyén, magában a tudományban is antihumánus, kultúraellenes, vagy mint ő mondta volna: „barbár“ tendenciák mutatkoznak. E tendenciák, hogy meg ne ítélessenek, egyszerűen elvetik a humanizmus mértékrendszerét és minden érdeklődésükkel az extravagáns végletek felé fordulnak, ahol sok mindent találhatnak, tudományt azonban soha. Addig, míg e hullámvölgyből kilábolva az emberiség ismét meg fogja találni önmagát, a humanizmus átmenetileg elveszíti jelentőségét, szem elől tévesztetek. Hogy ma, e folyamat kezdetén ismét jelentkezik, az annyit jelent, hogy mint mindig, most is híven jelezte és közvetítette az átmenetet az „emberfelettiből“ az „emberalatti“ történeti régiókba. Minden kultúrtörékvésnek, mely a humanizmus megkerülésével vagy egyenesen annak ellenében akar újat és jelentősét elérni, emlékeznie kell Morus Tamás egyszerű és kemény szavaira: „semmi nem lesz jó és tökéletes, ha az emberek nem lesznek jók és tökéletesek.“

MÁTRAI LÁSZLÓ